

Фани Попова-Мутафова пред Народния съд: *Какво, защо, как?*

Пламен Дойнов

Фани Попова-Мутафова е задържана още на 13 октомври 1944 г. На следващия ден Ст. Йонков Попович дава писмени свидетелски показания за нейните посещения в германската легация в София, за пътуванията ѝ на конгреси в Германия на разноски на германската страна и за *предполагаемо високите* хонорари, които е получавала от там¹. Още в това сведение личат посоките, в които ще тръгне „народното обвинение“ срещу Мутафова. Под прицел не стоят нито нейните нашумели исторически романи, нито което и да било от художествените ѝ произведения. Писателката е разследвана заради включването ѝ в организационното и пропагандно обслужване на културната политика на Третия райх и заради публицистични текстове с пронацистко и антисемитско съдържание. В първия си разпит на 9 ноември 1944 г. Фани Попова-Мутафова се впуска да изяснява най-тежкото обвинение срещу нея – участието ѝ в създадения под егидата на Райха Европейски писателски съюз (ЕПС) и оглавяването от нея на българската секция на тази организация. Признава за трите си пътувания в Германия по този повод (през 1941 и 1942 г.): първото и второто – сама, а третото – с още няколко български писатели, сред които Димитър Шишманов, Теодор Траянов, Димитър Талев, Павел Спасов, г-р [Димитър] Чолаков Стоевски и Чавдар Мутафов². И въпреки че тя се опитва да представи ангажиментите си към ЕПС като едва ли не плод на *случайност*, на стечение на обстоятелствата и като полупринудено участие в абсолютно деполитизирана писателска инициатива, чрез която българската литература се сдобива с възможности за престижно международно представяне, фактите сочат друго. Мутафова е изцяло въвлечена в структурирането и работата на ЕПС. Без преувеличение можем да кажем, че участва с въодушевление и пълна отдаденост във всичко, свързано със съюза, чието седалище е във Ваймар. Не просто пътува до там, но и широко популяризира и посещенията си, и ЕПС, и неговата дейност³. На една публикувана в тогавашния германски печат снимка Фани Попова-Мутафова пие чай в имението Тифурт в компанията на немския писател Йоахим фон дер Гоц и още неколцина съучредители на съюза.



На масата зад Мутафова и Гоц се виждат испанският писател и критик, франкистът Ернесто Хименес Кабайеро (с очилата) и италианският фашистски философ Алфредо Ачито⁴. Това са четирима от членската маса на прохитлеристкия съюз на европейските писатели на едно от представителните събития край Ваймар през октомври 1941 г. Към онзи момент става дума за 37 души от 15 страни – лирици, белетристи, критици, публицисти, философи, хуманитаристи, отзовали се на поканата да пътуват из Райха и после да основат международна организация – Европейски писателски съюз (Europäischer Schriftsteller-Vereinigung). С този проект пряко е ангажиран Гьобелс, а германското министерство на пропагандата го финансира и надзирава. И още нещо: това е част от мащабна *кампания* на Третия райх „за преустройство на международните структури на европейския културен живот, свързване в конкурентна мрежа на институции и личности от цяла Европа като радикална дясна форма на международно културно сътрудничество“. Процесът засяга почти всяко изкуство – „нацистките лидери създават транснационални организации на европейски режисьори, писатели, композитори и други интелектуалци под егидата на ръководена от Германия европейска империя... за да сплотят интелектуалци и културни производители от целия континент около ултраконсервативна, националистическа визия за европейската култура, като обръщат внимание на практическите интереси и най-дълбоко

вкоренените ценности на националните елити в цяла Европа“⁵. В този кампаниен контекст на 24 октомври 1941 г. във Ваймар писатели от Белаия, България, Хърватия, Дания, Финландия, Франция, Холандия, Унгария, Италия, Норвегия, Румъния, Словакия, Испания, Швеция и Швейцария, „гости на Литературния отдел на Министерството на пропагандата“, приключват престоя си „с ентусиазирано съгласие за подготвяното дълго време от германците предложение“ за формиране на ЕПС – „типично създаване на военновременния културен европеизъм на Гьобелс“⁶. Министерството на пропагандата поощрява членовете на ЕПС с преводи на произведенията им в Германия, давайки им „приоритетен статут“, като „наказва онези, които отказват да сътрудничат, забранявайки нови преводи на техните творби“⁷. По-същественото е, че служещите на Гьобелс „предлагат тяло на европейската литература, вкоренено в географска и расистка специфика, което може да бъде дефинирано срещу неевропейски врагове и по този начин да служи като вместилище за ултранационалистическа и антидемократична визия за култура“, а „задачата на ЕПС е да артикулира и придаде организационна форма не на „международната“ или „световната“ литература, а на литература, която съвпада с империята на Хитлер: национално вкоренена, автаркична, йерархична и европейска“⁸. Според наблюденията и анализите на Бенджамин Мартин става дума за смяна на модела на престиж и признание в литературата, създавана в Европа – вместо символизирания от Париж космополитно-либерален модел „с неговия елитарен акцент върху общуването между градските интелектуалци“ и модернистките практики се предлага „национално-романтичният или „немският“ модел на литература“ като фундамент на една нова „европейска литература на нациите, освободена от международните сили, които почти са задушили консервативните културни прояви в годините на либерална хегемония: това е литературният Нов ред, обещан във Ваймар“, в който например се отричат „модернистични експерименти“, а се фаворизират „реалистичните романи, които националистите виждат като основа на своите усилия да изковат отличаваща се национална литература“. Затова и „списъкът на чуждестранните писатели, присъстващи във Ваймар, очертава модел на литературна Европа, който е в пряко противоречие с парижко-космополитната визия за европейската литература“; там се виждат „писатели, които признават съществената роля на литературния реализъм за изграждане на нации в почти всички литератури на континента“, докато „модернистките опоненти на този стил на писане са държани далеч“⁹. Както вече се разбра, при създаването на ЕПС Фани Попова-Мутафова е *единствена* поне в два образа – единствен представител на България и единствена жена сред основателите на съюза. Тя се откроява – и във Ваймар, и в София. Авторка на *исторически* (и реалистични, и националромантични) романи, владееща няколко езика, сред които немски, италиански и френски, публицистка, защитаваща България като „Пиемонт на Балканите“¹⁰ и вече изразила възхищението и благодарността си към Адолф Хитлер и Германия¹¹, профилът ѝ изцяло отговора на предпоставен член на ЕПС – популярен писател *реалист*, съчетаващ градски *буржоазен* произход с националистична идеология, подкрепящ Новия ред в Европа и германската кауза във войната. Затова тя е сред предпочитаните лица, доказващи представителността и единството на ЕПС пред германските медии. В Тифурт е сред петимата писатели на пет страни, които говорят на родните си езици „пред апарата на тонфилма, за прегледа на Уфа“, несъмнено поласкана, изпитвайки „странно, неповторимо чувство“, защото говори „за пръв път пред обектива на тонфилмовия апарат, в салона, където някога Гьоте е разговарял с крал Август“¹². Когато пътуващата група пребивава в Берлин, тя е поканена заедно само с още двама писатели (от Дания и Финландия) да говори пред радиото¹³. В София Мутафова се отличава с гостоприемство към колезите си от ЕПС. Посреща представителите на съюза през 1942 и 1943 г. и се грижи за тяхната програма. Гостуванията на секретаря на ЕПС г-р Карл Роте и на Ханс Фридрих Блунк са обгържени подобаващо от нея. Тя пише *приветствени* статии¹⁴, а в архива на Асен Разцветников е запазена пощенска карта от октомври 1943 г., с която Мутафова кани Разцветников да посрещнат на гарата Блунк, в чиято чест предвиждат на следващия ден „другарска вечеря“ в бирхале „България“¹⁵. Разбира се, това не е единствената картичка или писмо на писателката до нейни колеги – членове или своеобразни *кандидат-членове* на ЕПС. Мутафова активно се стреми да

^[1] Martin, Benjamin G. The Nazi-Fascist New Order for European Culture..., p. 4.

^[2] Пак там, p. 226–227.

^[3] Вж. Пак там, p. 229.

^[4] Пак там, p. 230.

^[5] Вж. по-подробно за това: Пак там, p. 231–235.

^[6] Вж. Попова-Мутафова, Фани. Пиемонт на Балканите. – Философски преглед, кн. 5/1932, с. 430–438.

^[7] Вж. например: Попова-Мутафова, Фани. Към Германия. – Вестник на жената, бр. 858, 11.06.1941.

^[8] Вж. Попова-Мутафова, Фани. Двадесет дни във Великия райх. – Дневник, бр. 12606, 2.01.1942.

^[9] Попова-Мутафова, Фани. Във Ваймар. – Зора, 8.11.1941.

^[10] Вж. например приветствената статия към Ханс Фридрих Блунк: Княз на духа. – Зора, бр. 24.10.1943. В нея личат ясни опозитивни двойки като „борбата между светлия щит, носен от силите на Оста и мрачната коалиция на сърна, чука и златото“.

^[11] Вж. пощенската карта от Фани Попова до Асен Разцветников [23.10.1943]: ЦДА, ф. 142 k, оп. 1, а.е. 151, л. 8.

изгради авторитетна група от български писатели, формиращи секция към ЕПС. Лично им пише или им препраща официалните писма на председателя на съюза Ханс Кароса. Проблемът обаче е, че повечето от тях не я харесват особено за техен представител. Причините могат да бъдат всякакви, но Разцветников *след* Девети декларира, че той ѝ редица меродавни имена са отклонявали поканите на Мутафова за членство. Сам отвърщал: „Поради миналото ми, не ми е удобно да вляза в такъв съюз“. И още: „Има по-големие писатели от мене, нека те влязат, ще гойда и аз“, а Николай Лиливев дори ѝ бил казал: „Да гойда, госпожо, но не зная, като ще ни водите Вие, къде ще ни заведемте“¹⁶.

Потвърден факт е обаче, че някои от българските писатели имат двусмислено поведение. Без да става ясно точно кои, но част от тях през 1942 г. адресират *протест* до германската легация за това Фани Мутафова да бъде „махната от длъжността представител на българската секция“. Тогава лично Бекерле се заема да изяснява и ръководи събитията. Писателката започва по-често да посещава германската легация, защото там пряко се намесват в определянето на листата с български членове на ЕПС¹⁷. Това показва още нещо: Мутафова няма намерение да се отказва да бъде *представител на българската секция* – държи на тази своя позиция и прави всичко възможно да спечели доверието на Ваймар и Берлин. В крайна сметка първите приети членове на съюза са 16 души – 13 писатели и трима преводачи¹⁸, някои от които са съгласни, други – *полусъгласни*, а трети се правят, че *не знаят* за това. При посещенията на секретаря на ЕПС г-р Карл Роте в София събраните в дома на г-р Димитър Стоевски видни и ухажвани от германска страна *кандидат-членове* на ЕПС (Елин Пелин, Елисавета Багряна, Ангел Каралийчев, Асен Разцветников и др.) поставят условие – „ще влезем в съюза, но да се махне от ръководството Фани Мутафова“. Остават с впечатление, че Роте *обещава да изпълни това искане*¹⁹. Германският емисар се среща още с проф. Михаил Арнаудов, проф. Александър Балабанов, с директора на Народния театър Владимир Полянов и прочее авторитети, за да натовари после отново Мутафова да подготви „нова листа за набор на нови членове“. Тя изпраща около нови 20 имена, а в ЕПС утвърждават от тях 10 души, които получават *официални писма* от Ханс Кароса, че са приети за членове на съюза²⁰. Така общият брой български членове на ЕПС – формални или не – възлиза на 26 писатели и преводачи. Очевидно, докато Мутафова се бори да остане начало на българската секция на ЕПС, отношенията с българските ѝ колеги се изострят²¹. Изпада в своеобразна изолация, която особено се изостря по време на процеса в Народния съд. Сред доказателствата, събирани от „народните обвинители“, изпъкват библиографските списъци с публицистиката на Мутафова, които при това са непълни²². Откроява се и книгата „Новата българка“ (1942), събираща едва 12 състникарски статии. Там симпатиише към Третия райх, към Хитлер,

^[16] Вж. тези цитирани думи в: Разцветников, Асен. За сведение (не за печатане). Малко осветление около „Европейския писателски съюз“. – ЦДА, ф. 142 k., оп. 1, а.е. 151, л. 4–5. Публикувано в: Литературен вестник, бр. 40, 6 – 12.2017.

^[17] Вж. за това в: Дознание на Фани Попова-Мутафова [9.11.1944] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 163–164.

^[18] Вж. тези данни – пак там, л. 164. Ето какво точно свидетелства Мутафова: „Списъкът на имената, които изпратих във Ваймар и които бяха приети от всички членове на Европейския писателски съюз, бяха следните: Кирил Христов, Теодор Траянов, Димитър Шишманов, Асен Разцветников, Иван Мирчев, Димитър Пантелеев, Дамян Калфов, Атанас Далчев, Павел Спасов, Николай Марангозов, Чавдар Мутафов, Илия Мусаков, Димитър Талев и трима преводачи: за романските езици г-р Милко Ралчев, а за немски език Вяра Балабанова и г-р Дим. Чолаков Стоевски“.

^[19] Вж. това свидетелство в: Разцветников, Асен. За сведение (не за печатане). Малко осветление около „Европейския писателски съюз“..., л. 5.

^[20] Фани Попова-Мутафова твърди: „...официални писма, че са приети за членове, получиха следните души: Стилиян Чилингиров, Елин Пелин, Николай Лилиев, Багряна, проф. Арнаудов, Добри Немиров, А. Каралийчев, Владимир Василев, Вл. Полянов и проф. Балабанов“ и добавя: „Между неприетите тогава лица бяха проф. Гаврийски, Боян Болгар, Емилиян Станев, Емануил Димитров и др., които бяха дали съгласието си да влязат в Съюза. Й. Бадев, Г. Константинов и П. Динеков не сложих в листата, въпреки силното желание на първите двама, защото в секцията имаме вече достатъчно число критици от твърде висок ранг. Един месец след като бях получила писмото от Ханс Кароса, г-жа Елисавета Багряна ми прати писмо, с което ме уведомяваше официално, че е писала на Ханс Кароса, че е поласкана от избора му, обаче по чисто лични съображения не може да влезе в съюза“ – вж. Дознание на Фани Попова-Мутафова [9.11.1944] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 165.

^[21] С този аспект на отношенията на Фани Попова-Мутафова с нейните български колеги и със СБП се обръща специално внимание в: Златева, Ани. Във въртележката на политическите страсти (1941–1951) и премълчаното за Чудотворката – Фани Попова-Мутафова. – В: Интелектуалците и/в политиката. Юбилеен сборник посветен на 65-годишнината на проф. г-р Румен Генов с материали от научна конференция с международно участие. Ред. Румен Генов, Цветана Чолоба, Светла Янеба, Марияна Стоянова. Нов български университет. С., 2014. [електронно издание] https://ebox.nbu.bg/profesorgenov/view_lesson.php?id=18

^[22] Вж. тези непълни списъци с публикации в материалите по делото на Шести върховен състав на Народния съд в: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 148–154.

Фани Попова-Мутафова пред Народния съд...

от стр. 9

профашистките възгледи по някои обществени теми и инцидентните антисемитски избухвания могат лесно да се превърнат в обвинения пред дирижирания съд. И ако за възхищението и благодарността към донеслите *обединението* на България *нови кръстоносци* в кратката статия „Към Германия“ има *патриотично оправдание*, то споделянето на националсоциалистически идеи като нови общоевропейски ценности и привързаността към германските и италианските обществено-държабни системи като към образци, отвеждат Мутафова сред интелектуалните говорители на българския фашизъм. Както е в един знаменателен текст, предчувстващ *новия свят*:

„Италия, под скиптъра на рицарската Савойска династия и под ръководството на смелия мъж, който пръв хвърли в Европа семената на фашистките идеи, от дълго време е почнала строежа на новия свят в собствената си империя. В Германия образът на Хитлер надхвърли границите на държавата и стана символ на оня ренесанс на духа, за който отдавна жадуваше цялото човечество, огънало се под вековните заблуди на юдейските си поробители, очакващо нов месия, който да му възвести идването на един по-добър, по-щастлив, по-радостен свят. Кръстоносните войски на Третия райх носят навсякъде със себе си – като бляскава емблема върху рицарските си щитове – тържеството на вечната правда, на истината и свободата.“²³

Мутафова настоява за подчертан ангажимент на българския писател към войната – на страната на Оста:

„И както тъй право каза Вилхелм Шефер в своята изключителна сказка, произнесена на Събора на европейските писатели във Ваймар: *„Писателят и войникът са едно и също нещо: борци, защото и дгамата се борят за едно и също нещо, единият с перото, а другият със сабята“*. Ние искаме днес да видим българският писател да изпъкне не само като художествен възпроизводител на чуждите дела, но сам да вземе участие в делото, ала не като обикновен гражданин на своята страна, а преди всичко като носител на нови идеи и борец за тяхната победа.“²⁴

И още по-категорично, влизайки в пряк сблъсък дори с *десни* автори като Йордан Бадев и Стилиян Чилингиров, както и с *умерените* Добри Немиров и Багряна, гласът на Мутафова стига до официозен фалцет:

„12 април 1941 година. Наг Морава, Ерма, Вардара и Егея изгря свободата... Но стотици храбри войници на Фюрера, най-храбрите от храбреците, загинаха в борбата. Светата българска земя приюти за вечен покой своите освободители и обединители. Поклон пред безсмъртния подвиг и великото дело на борците за българската свобода. Да живеят Фюрера и Дуче – творците на Нова Европа! Да живее българската свобода![...] В анкетата между българската общественост за расизма и антисемитизма, в анкетата между българските писатели за войната, личеше моя дух на универсалност и либерализъм, на пацифизъм и дефетизъм, който беше твърде характерен за българската интелигенция след войната. Този дух пролича и в протеста, който група наши писатели направи против Закона за защита на нацията. Някои дори и нарекоха малкото български писатели, застанали отдавна открито и ясно на фронта на идеите, които днес са официални за Нова Европа – „гласатаи на чужди идеи“, без да обяснят кои тъй идеи не са чужди, а „наши“: болшевишките, звенаро-пладнярските или масоно-пораженските. Но днес, през месец март 1942 година, това не може повече да се търпи. Имаше достатъчно време българският писател да определи своето място и своето становище към Нова Европа. Днес двусмислени и мъгляви фрази не помагат. Няма официална и неофициална литература. Има само една литература, а тя е литературата, създадена за българския народ и българската държаба. Който мисли, че пише за българския народ, а се обяснява против българската държаба не е български писател. Не е български писател и този, който няма куража да застане на фронта, на който стои официално българската държаба, с всичките си мобилизирани сили. Недопустимо е да се мисли, че днес българският писател може да пише в духа на държавната политика само по поръчка, а не по свое спонтанно чувство.“²⁵

Мутафова се обявява „за“ антисемитския Закон за защита на нацията и напада своите колеги, които протестират срещу него. Но апелира и за налагането на „само една литература“ – *държабна*, мобилизирана да служи *спонтанно* на официалната доктрина и политика. Този патос несъмнено откроява, но и изолира писателката сред най-именитите автори до есента на 1944 г.

^[23] Попова-Мутафова, Фани. С решителен поглед напред. – Нарoden водач, бр. 7, 1941.

^[24] Попова-Мутафова, Фани. Изкуство и война. – Нова вечер, 17.12.1942.

^[25] Попова-Мутафова, Фани. Музите не трябва да мълчат. – Априлов, бр. 49, 21.04.1942.

На какво се дължи такава прогерманска и пронацистска активност?

Редица изследователи са посочвали семейния произход и младежко-студентската биография на младата Фани като ключови фактори за симпатиите ѝ към фашизма и Третия райх²⁶. Дъщеря на героя от войните ген. Добри Попов, видяла с очите на дете и ефекта от военните победи, и как болезнено въздейства *травмата Ньой* по всички равнища на българското съществуване, Мутафова преживява лично като студентка германските лишения и унижения в епицентъра на чудовищната инфлация през 20-те години в Мюнхен. После тя твърди, че още тогава забелязва магията на бъдещия фюрер:

„Днес, когато блянът на Адолф Хитлер е изпълнен, може би мнозина не могат да разберат неговия чуден възход. Ала тия, които са преживели в Германия страшната 1923 година знаят какво може да направи силата на една идея, на една упорита воля. Затова тия дни за мене остават под знака на някаква фантастична сила.“²⁷

Може би някъде тогава студентката по пиано свързва и българския реванш след Ньойския договор с нарастващата сила на националсоциалистическия водач. И все пак, въпреки тази достоверна причина, активността на Фани Попова изглежда прекомерна на фона не само на враждебността или пасивността на повечето български писатели към хитлеризма, но даже и в контекста на неколцината сред тях симпатизанти на Райха. И понеже „народното обвинение“ също се затруднява да намери ясно обяснение за такъв профашистки ентусиазъм, формулира крайно удобна уязвяваща квалификация за Мутафова в обвинителния акт – че тя „със статии, речи, книги и др. действия е провеждала и то користно прогерманска политика“²⁸. Едва ли има по-обидна формулировка за писателката от подозрението в *корист*. Споделянето и страстното изповядване на идеи заради пари и облаги изобщо не е в стила на нейното човешко поведение. Затова тя негодува тъкмо срещу думата „користно“, като „най-незаслужена и най-обидна за един писател, който цял живот се е мъчил да запази съвестта си чиста и неопетнена“²⁹, впускайки се в уточняване на получени хонорари и помощи: министерството на просвещението ѝ дало по 5000 лева за първото и третото ѝ пътуване до Германия, а за второто показала парите „обидена загдето М-вото отказа да ми доплати 3000 лева за билета до германската граница“; заради тези пътувания, трупала „нови дългове, покрай старите“, които оставали неизплатени, а елегантната *кожена наметка*, която се вижда на снимките от Ваймар, ѝ била заета от учителката Божана Благоева³⁰; за превода на книгата си „Боянския майстор“ („Последния Асеновец“) получила за четири години 1615 райхсмарки, от които 15 % изпратила на преводачката; в спестовната си книжка разполагала с 2 хил. лв. и прочее подробности за „едно семейство, което е работило с последни сили, за да може да плаща честно своите вечни дългове, ипотеки, аванси от застраховки, частни заеми и пр.“³¹. Мутафова уточнява в отделно заявление, че заради пътуването си до Ваймар прави заем от 15 000 лв., за да вземе на изплащане *едно кожено палто*, като трогателно обяснява, че „тази жертва от скромния си домашен бюджет направих, за да бъде българският писател по-прилично облечен, когато пътува в чужбина и влиза във връзка с други представители на европейската литература“³².

Измерено в левове и марки, обвинението в *корист* не просто е обидно, но и фактически необосновано и пресилено. Несъмнено в очите на Фани Попова присъствието ѝ във Ваймар е мотивирано от *идеални* побуди. Нещо повече, тя се жегва от обвиненията, защото има съзнание, че не само не се е обогатила, но дори солидно си е платила за тези писателски пътувания. И наетата кожена наметка, и купеното на изплащане кожено палто не са проява на елементарна женска суета, а пориц към културна представителност. Тя не просто иска да *изглежда добре*, а си представя как трябва елегантно и достолепно да присъства във възбразения център на европейската литература. Както е известно, *користта* не е еднозначна; тя има и грути имена като *тищеславие* или *изкушение да се трупат символни блага* – обществено признание, популярност, слава, почести. В отговора на обвинителния акт на Мутафова се прокрадва тъкмо раздразнението от диспропорциите между обвинението в благодетелстване и корист и нейното усещане за фактическото ѝ непризнаване като писателски авторитет. Затова тя саркастично изброява в негатив, че *не е била* „галено чедо на миналите режими“, *не е заемала* „синекурни служби“, „нищо библиотекарски длъжности“, *не се е възползвала* от командировки, *не е била* „съдружник на големи издателства“, печатащи „скъпо платени учебници“, както и редактор „на никоя страница в официозите, на никое държавно или общинско издание“³³.

И особено язвително:

^[26] Вж. Трифонова, Цвета. Писатели и досиета..., с. 246–248; Касабова, Благовеста. Наказание без престъпление. Щрихи от портрета на Фани Попова-Мутафова. Лексикон. С., 2020; Зографова, Катя. Фани Попова-Мутафова: Житие и страдание. М–Прес. С., 2022.

^[27] Попова-Мутафова, Фани. Как се извърши чудото Хитлер. – Око, бр. 86, 26.11.1940.

^[28] Вж. Обвинителен акт на Шести върховен състав на Народния съд. Министерство на правосъдието [5.02.1945], с. 3.

^[29] Вж. Отговор на обвинителния акт на Фани Попова-Мутафова. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 170а.

^[30] Пак там, л. 171.

^[31] Пак там, л. 174, л. 173.

^[32] Вж. това заявление в: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 219.

^[33] Вж. Отговор на обвинителния акт на Фани Попова-Мутафова – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 170а.

„Портретът ми не беше окачен в училища и читалища, колкото и да беше търсен и дурен от моите читатели. Не бях аз, която влязох във военна униформа, начело на нашите войски в Добруджа. Никога никое правителство на миналите режими, от 1923 година насам, не ме счете свое доверено лице, за да ме изпрати да го представявам в официалните писателски посещения, които направиха от 1941 до 1944 г. до Будапеща, Загреб, Букурещ, нито пък аз имах някакво участие в посрещането на хърватските и унгарски писатели у нас, през същото време. Както не бях аз от тези писатели, които четяха свои произведения на литературни чайове в германofilския салон на г-жа Рашко Маджарова (свидетел Санда Йовчева и др.) Не само, че не бях привилегирован писател на миналите режими, но напротив, бях едва толерирана и прикрито преследвана.“³⁴

Тук Мутафова очевидно препраща към част от колегите си писатели, доскоро близки и до Двореца, и до предишните правителства. Нейният портрет *не се вижда* по училищните стени – като тези на Елин Пелин и Ангел Каралийчев например; тя *не се снима* във военна униформа при връщането на Южна Добруджа на Царство България – както Дора Табе и Багряна; *не е включвана* сред официалните писателски делегации – нито като пътуваща зад граница, нито като посрещаща чужди писатели; *не е канена* на ласкаещи самолюбието литературни четения *с чай* в елитни софийски салони и т.н. Усещането за неприязън към обцонационалната известност и международните активности на групи български писатели личи съвсем отчетливо. Да, критиката я забелязва, за книгите ѝ пишат във вестници и списания, не я подминават и наградите, но към края на 30-те Фани Попова изпитва *постоянен недостиг на признание* – в страната и най-вече в чужбина. Формулировката „бях едва толерирана и прикрито преследвана“, разбира се, звучи фактически пресилено, но психологически достоверно, ако бъде отнесена към онзи момент – около ангажирането ѝ с ЕПС. И понеже се чувстват недооценена, амбицията ѝ да достигне международно признание изглежда логична и човешки оправдана. Мутафова е изкушена от задаващата се на хоризонта европейска известност – безкористен стремеж, т.е. лишен от желание за материални придобивки. Още повече че не ѝ се налага да се раздвоява между порива си към успех *навън* и прохитлеристката си ориентация. Инициативата за създаване на ЕПС импонира и на идеологическите ѝ пристрастия, и на писателските ѝ амбиции към утвърждаване *у нас и в Нова Европа*.

Затова именно Фани Попова предлага идеята „да се основе една библиотека от европейски романи, която да съдейства за опознаването на европейските народи“, а конгресът на ЕПС я одобрява „с ентусиазъм“, след което тя *получава поръка да направи списък* „от най-добрите български романи“³⁵. Преводите на немски на нейни творби не закъсняват. ЕПС започва издаването на свое списание – „Европейска литература“, което печата стихове на Траянов и Яворов, разкази от Йовков и Каралийчев и „няколко хроники със снимки“ из българския театрален и литературен живот³⁶. Мутафова е мостът между списанието и българската литература – рекламира го в пресата³⁷, определя го за „живата и непрестанна връзка между книжнината на народите, които днес се борят за една нова правда на света“³⁸. Вниманието на германските медиуми към *единствената жена автор* сред активните членове на съюза, посетили Третия райх, също въздейства вдъхновяващо за *международните* амбиции на Мутафова.

Тя дочаква обвинителния акт на Народния съд в болницата на Централния софийски затвор. Там, „в болничното легло на затвора, превита от страдание в дълбоката тишина на разсъмването“³⁹, пише вече цитирания отговор. Здравето ѝ отдавна е разклатено. Получила е в миналото стомашен кръвоизлив. Този път изолацията е желана – по време на следствието тя не търпи несгодите на затворническата кулия. При началото на процеса отправя искане да бъде *пусната срещу подписка*, защото *страда от задух, астма и язва* и най-вече защото е задържана (почти) „единствена жена в този процес, заедно с останалите мъже в едно помещение, нещо крайно неудобно и деликатно“⁴⁰. На 17 март 1945 г. задържането ѝ под стража е заменено с подписка. Фани Попова очаква присъдата извън затвора.

*

Фани Попова-Мутафова се изправя на разпит пред Шести състав на Народния съд на 19 март. Думите ѝ излъчват увереност и достойнство⁴¹. Силно минимализира прогерманските си симпатии, отбелязвайки, че „моето отношение към Германия беше такова, каквото беше на голяма част от нашето общество“. Придържа се към деполитизирана версия за участието си в ЕПС. Отрича съюзът да е бил

^[34] Пак там, л. 170а.

^[35] Дознание на Фани Попова– Мутафова [9.11.1944] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 159.

^[36] Пак там, л. 160.

^[37] Вж. Попова-Мутафова, Фани. „Европейска литература“. Новото списание на Европейския писателски съюз. – Днес, бр. 644, 12.06.1942.

^[38] Вж. Попова-Мутафова, Фани. Из живота на Европейския писателски съюз. – Днес, бр. 716, 1942.

^[39] Вж. това самоописание в: Отговор на обвинителния акт на Фани Попова-Мутафова. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 173.

^[40] Вж. Заявление от Фани Попова-Мутафова [12.03.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 198.

^[41] Тук и по-нататък разпитът на Фани Попова-Мутафова пред Народния съд се цитира по: Протокол от 7 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 19 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 171–175.



Членове на Европейския писателски съюз. Фани Попова-Мутафова е в средата на първия ред (с шапката). Стопкадър от филма „Ваймар експрес“

прогермански. Споделя, че дори да се е чувствала „малко неудобно“ във Ваймар, защото не била упълномощена от СБП да го представлява там, смятала, че всъщност *представлява българския народ*. Ибощо тя изтъква своята общонационална позиция – опозиционна на режимите, но „изключително само с народа, защото с управляващите аз бях в конфликт“. Казва, че *не се занимава с политика и тише така, както чувстват*. Тогава обаче народният обвинител Никола Ланков прочита прег съда нейната статия, публикувана във в. „Зора“ след първото ѝ завръщане от Ваймар. В залата прозвучава възторгът на Фани Попова от „бляскавото слово“ на Гьобелс, сподирен от апогеез на ЕПС, който като германска инициатива слага „културната основа на онова бъдно време, тъй дълго жадувано от векове: свободна, обединена, щастлива Европа“⁴². Този идеал, проектиран под егидата на Третия райх и споделян от Мутафова, очевидно я уязвява пред Народния съд. Тя се опитва да отговори, но Ланков я сръзва, че *няма какво да отговаря сега, а после – когато започнат да я защищават*.

Мутафова все пак се околптва след атаката и умело лабира в последните си отговори. На директния въпрос на председателя на съда Димитров дали се признава за виновна, отвръща с две мотивирани изречения: „Не съм виновна, че съм родена да пиша. Човек пише така, както чувства“. Така тя защитава автономността на писателския избор, заради който няма как да носи нито политическа, нито съдебна отговорност. Накрая открехва вратата на смиренieto, когато преценява миналото през оптиката на ситуацията *след Девети*, че „българският народ направи един сериозен завой, не може да се отрече отговорността на предшествениците“.

Още на следващия ден 20 март Мутафова разбира, че не може да очаква нищо добро и от колегите си писатели, които дават свидетелски показания. Изоляцията ѝ сред писателската общност *преди Девети* вече се е удвоила и утроила *след Девети*. Първо Николай Райнов в режим на самоизтъкване, обвинява Фани Попова в *почти* плагиатство, квалифицирайки я като „бездарна писателка“, защото това, което той бил „писал като разказ, тя го е обърнала на роман“ (така *разказът* му „*Балдуин*“ *се превърнал в нейния роман „Солунският чудотворец*“)⁴³. Но себичността на Райнов е надградена *по същество* от изявлението на Христо Радевски, който отговаря на неблагоприятно задалата му въпрос Мутафова, че тя доскоро е „държала факела на фашистската литература у нас“⁴⁴.

В следващите дни председателят на СБП Трифон Кунев и издателят Иван Кулюмджиев коригират портрета на подсъдимата, макар вече да е късно. Кунев не само ѝ признава дарба, но и отхвърля обвинението към нея в корист, проникателно забелязвайки, че „тя, водима от заблуждение за големство, а не за пари и за отличия, е отишла да се представи като представителка на Съюза“ [СБП] във Ваймар⁴⁵. Кулюмджиев потвърждава хроничното безпаричие на своята авторка, която „по отношение на миналия режим, винаги е била в опозиция“. Описва я като „добра българка“, която *обаче се е увлякла и държала за Германия*, но „не е работила с корист и за облага“⁴⁶.

Поисканото сякаш *на око* от обвинителя Никола Бронзов наказание за Фани Попова от „10-15 години строг тъмничен затвор“⁴⁷ вероятно ѝ е подействало смразяващо и затова в последната си дума пред съда тя не просто припомня „безкористните подбуди“ на своята литературна и обществена дейност, с която *е служила само на интересите на народа и се е старала да запази чисто и недосегаемо името си*, но и изразява готовност да се впише в новото статукво:

„Половингодишното творческо дело на Отечествения фронт за мене беше и наказание, и изкупление: наказание, поради

^[1] Вж. публикувания вариант на статията: Попова-Мутафова, Фани. Във Ваймар. – Зора, 8.11.1941. Машинописен екземпляр на същата статия, подготвен за нуждите на обвинението в Народния съд, се съхранява в материалите по делото: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 161, л. 182–184.

^[2] Вж. тези показания на Николай Райнов: Протокол от 8 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 20 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 216–217.

^[3] Вж. тези думи на Христо Радевски: Пак там, л. 222.

^[4] Вж. свидетелстването на Трифон Кунев в: Протокол от 9 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 21 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 235–236.

^[5] Вж. тези думи на Иван Кулюмджиев в: Протокол от 11 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 23 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 302.

^[6] Вж. исканото наказание от народния обвинител Никола Бронзов за Фани Попова-Мутафова в: Протокол от 12 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 26 март 1945 г. в: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 342.

съзнанието, че съм вървяла по погрешен път, и изкупление, защото виждах реализиран един свой блян – как смелите слова се следват вече и от смели дела, видях разрешени вече много от основните проблеми на българската съвременност, за които отдавна съм пледирала с перото си и за чието прокарване съм готова да стпурунича, ако вашата справедлива присъда ми даде възможност за това.“⁴⁸

Под сянката на предстоящата присъда Фани Попова-Мутафова обещава сътрудничество. За

властта обаче такова обещание е твърде погранило и все още ненужно. Време е за назидателно наказание: *седем години строг тъмничен затвор и десет хиляди лева* в полза на държавното съкровище⁴⁹.

Ако изключим прекомерно суровите присъди над водещи журналисти и публицисти, наказанието от 7 години на Фани Попова-Мутафова е най-тежкото, сравнено с останалите срокове затвор за другите писатели – автори на художествена литература, макар присъдата ѝ да е издадена заради друго – за писане на прогермански и профашистки публицистични текстове и за организирането на българската секция на ЕПС.

*
Фани Попова-Мутафова излежава няколко месеца от 7-годишната си присъда. Времето в затвора я откроява в мемоарната памет изцяло в мъченическа светлина⁵⁰. Помилвана е на 8 септември 1945 г. по повод *една година от Девети*. След излизането си полага всички усилия да върне от концлагера съпруга си Чавдар Мутафов. Скоро попада отново в обсега на Държавна сигурност – преживява серия от наблюдения, провокации, подозрения, разпити, заплахи за интерниране и дори за изпращане в концлагер (ТВО „Ножарево“), арести, обиски и прочее мерки, особено интензивни през 1950/1951 г., но продължили през цялото десетилетие на 50-те⁵¹. Същевременно Фани Попова предприема опити за постепенно, несигурно и продължително, но неотклонно завръщане в публичността: първо – в ограничената среда на квартала, после – към поемане на преводачески ангажименти и накрая – към нови и преиздадени книги и отново към Съюза на българските писатели. Тази траектория е доста ясно описана в автобиографични и служебни текстове: през 1948/1949 г. Мутафова участва в читателска група на Сталински район в столицата, а през 1952/1953 г. ръководи такава група, където изнася реферати за светски романи; включва се във всички начинания на „женската група на низовата организация“ № 31 в 6-ти район на ОФ, „с чепене на свои творби, политически доклади и реферати на събранията и седенките, устроени в чест на 1 май, 9 септември, 3 март, Деня на детето“, 8 март и пр.; посещава кръжок за изучаване на биографията на Сталин и на историята на КПСС, курсове по ГСО (*Готов за санитарна отбрана*), по противоатомна защита и т.н.⁵²; пребежда една книга и редактира преводи от италиански за издателството на ОФ“⁵³. Отнема ѝ около 15 години докато *спечели доверието* на властта в НРБ поне до степен, след която може отново да публикува. Още през 1957 г. подава молба до БП да възстановят членството ѝ. Решават, че Мутафова „трябва да излезе с нещо пред читателите, да се види, че тя наистина прави преоценка на миналата си дейност“⁵⁴. Три години по-късно редакторският съвет на издателство „Български писател“ гласува, че предложената за преиздаване книга „Дъщерята на Калояна“ би могла да се издаде, ако Фани Попова излезе в пресата с една самокритична бележка за своята фашистка дейност в миналото“, а към нея да прибави и „бележка-предговор“ към книгата, „в която да разкритикува творчеството си, което е било в пълна услуга на фашисткото правителство“⁵⁵. Третото издание на романа „Дъщерята на Калояна“ (1962) наистина се превръща в най-голямата проверка за лоялността на Мутафова.

^[7] Вж. последната дума на подсъдимата Фани Попова-Мутафова в: Протокол от 17 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 31 март 1945 г. в: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 395–396.

^[8] Вж. Присъда на Шести върховен състав на Народния съд [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1а.

^[9] Вж. например публикациите: Тахов, Георги. Светица със затворнически номер. – Демокрация, бр. 77, 31.03.1992; Зографова, Катя. Мъченичеството на Фани П. Мутафова. – Анти, бр. 44, 2 – 8.11.2001.

^[10] Вж. по-подробно за намесата на комунистическата Държавна сигурност в живота на семейство Мутафови през 50-те години на XX век: Трифонова, Цвета. Писатели и досиета..., с. 269–272, с. 278–279.

^[11] Вж. тези данни, дадени от Фани Попова-Мутафова в документи, запазени в служебното ѝ досие в СБП: Из дейността ми през периода 1948–62 година и Автобиография на Фани Попова-Мутафова – ЦДА, ф. 551, оп. 3, а.е. 198, л. 3, л. 19.

^[12] Вж. Пак там, л. 3. Преведената книга е сборник разкази на Джовани Верга „Чер хляб“ (1949).

^[13] Вж. тези думи на главния секретар Христо Радевски на заседание на Секретариата на СБП от февруари 1957 г. в: ЦДА, ф. 551, оп. 1, а.е. 89, л. 323.

^[14] Вж. решението на редакторския съвет на издателство „Български писател“ от 16 юни 1960 г. – ЦДА, ф. 284, оп. 4, а.е. 15, л. 53.

След мъчителни терзания и различни чернови на варианти тя изпълнява условието да снабди творбата си с *подписан от нея* предговор, който играе ролята на *самокритика*, изискана от официалните литературни институции в НРБ⁵⁶. След това *самокритично* издание започва новият публичен живот на Фани Попова. Вярно е, че част от кръговете, презрително определяни от режима като „бивши хора“, се объркват и разочароват от прословутия предговор, а някои дори скъсват отношенията си с авторката⁵⁷. Но редакциите вече публикуват предишните ѝ исторически романи в големи тиражи (*без предговори*), драматизират някои от тях за сцена, издават нови нейни книги. Включват я в организирано писателско пътуване из СССР през 1966 г.⁵⁸, *пускат я* до Виена да си направи операция от перде на двете очи⁵⁹, за 70-годишнината ѝ я нараждават с орден „Кирил и Методий“ I степен...⁶⁰ Комунистическият режим ѝ осигурява лимитирано признание, въвлечайки творбите и литературната личност на Мутафова в легитимирането на реабилитацията на *националпатриотическата* линия в българската литература от 60-те години насетне. Приобщаването на Фани Попова, разбира се, е трудно и противоречиво. Още при *възстановяването ѝ* в СБП през 1963 г. личат симптомите на съпротива сред част от писателската общност към това повторно привличане. От съюза вече са се допитали до ЦК на БКП⁶¹, откъдето *другарите* „не възразяват тя да бъде предложена“⁶². Може би решаващо изказване пред управителния съвет на СБП прави Георги Караславов, който заявява, че *възстановяването* на Фани Попова „е също един политически момент“ и че „тя е дала доказателства за лоялно отношение към нашата власт“ – „работи като писателка, известна е“ и „не е целесъобразно от политическа гледна точка да стои вън от Съюза“. Зам.-председателят на СБП Младен Исаев потвърждава: „Това ще има добро политическо отражение“⁶³.

Въпреки внушението за *специален политически ход*, който извършват с този акт, факторите в СБП не намират единодушна подкрепа. Мнозинството гласува „за“, но петима членове на УС отхвърлят предложението, а един се въздържа. Сред тях са писателите с еврейско потекло Дора Габе, Драгомир Асенов и Валери Петров, както и комунистическият поет и бъдещ висш функционер Димитър Методиев⁶⁴. Очевидно има писатели, които не са готови да подхождат към прохитлеристските и особено към антисемитските възгледи в миналото на Мутафова през призмата на давността и прошката. Видимата неприязън, възприемана дори като *омраза*, на Елисавета Багряна и Дора Габе към Фани Попова очевидно е трайна и дори *необяснима* за някои техни съвременници⁶⁵. Макар и официално приета в легитимната писателска общност на НРБ, авторката на исторически романи никога не става безрезервно приет посетител в новите салони на литературния протокол. Живее сред ограничен кръг приятели от миналото, особен тип „националисти“ или просто интелектуални съмншеници, в скромен и дори оскъден бит. Често публикациите ѝ трябва да се проверяват, специално да се разрешават и уговарят с фактори в ЦК на БКП⁶⁶. Нейната подмолна слава на авторка на историческа проза от епохата на Царството и на тероризирана от комунистическата власт интелектуалка я оставят някак *встрани* от по-осветената зона на литературната публичност, но в положението на достатъчно присъстваща мъчалива, крехка *нереална* алтернатива, с произход *отпреди Девети*. Профашистките ѝ възгледи от 1940/1944 г. постепенно се покриват с публична забрава. Остава само фигурата на несправедливо репресиран автор, съчетаващ нобопридобита декларативна лоялност към комунистическия режим с все по-отдалечаващо се антикомунистическо минало, което обаче няма как да бъде забравено и действа като упование за мнозина тогавашни българи – напрежение в публичното битие на Мутафова, което не затихва дори след смъртта ѝ през лятото на 1977 г.

^[15] Вж. за обстоятелствата около написването на предговора-самокритика, за спорното му авторство и прочее подробности по този случай в: Дойнов, Пламен. Самокритическата възраст на литературата (1946–1962). – В: Принудени текстове. Самокритика на български писатели (1946–1962). Съст. П. Дойнов. Кралица Маб. Департамент „Нова българистика“ на НБУ. С., 2010, с. 58–62.

^[16] Вж. тези наблюдения в: Гюлгелиева, Вера. Спомени за достойни българи. Второ издание. Изис-София. С., 1998, с. 184.

^[17] Вж. този факт в: Автобиография на Фани Попова-Мутафова – ЦДА, ф. 551, оп. 3, а.е. 198, л. 5.

^[18] Това свидетелство е дадено в: Гюлгелиева, Вера. Спомени за достойни българи..., с. 161.

^[19] Вж. Указ № 2508 на Държавния съвет на НРБ от 28 октомври 1972 г. – ЦДА, ф. 551, оп. 3, а.е. 198, л. 28.

^[20] Вж. Писмо на председателя на СБП Камен Калчев до ЦК на БКП [7 март 1963], с което моли за мнение дали на Фани Попова-Мутафова да бъде възстановено челнството в организацията – ЦДА, ф. 551, оп. 3, а.е. 198, л. 4.

^[21] Вж. за мнението на ЦК на БКП, оповестено от секретаря на СБП Николай Янков пред УС на СБП: Протокол № 5 от заседание на Управителния съвет на СБП [28.07.1963] – ЦДА, ф. 551, оп. 2, а.е. 68, л. 298.

^[22] Пак там, л. 298–299.

^[23] Вж. резултатите от гласуването: Пак там, л. 299.

^[24] Вж. впечатление и оценка за тези отношения в: Гюлгелиева, Вера. Спомени за достойни българи..., с. 176, с. 187.

^[25] Вж. например спомена за преиздаването на книгата „Велики сенки“ (1967) в: Стоянов, Анастас. Дъщерята на страданието. – Български писател, бр. 12, 28.03.2000.